

**SUMMATIV BAHOLASH SHAROITIDA O'QUVCHILARNING KRITIK
FIKRLASH KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI
TAKOMILLASHTIRISH**

Tursunaliyev Shaxzod Sherali o'g'li

Termiz davlat pedagogika institute mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. *Maqolada summativ baholash sharoitida o'quvchilarning kritik fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan metodik yondashuv takomillashtirildi. Tadqiqot nazariy-metodik xarakterga ega bo'lib, unda 2010–2025 yillar oralig'ida e'lon qilingan ilmiy manbalar, kritik fikrlashning xalqaro konseptual tavsiflari, maktab baholash amaliyotiga oid tadqiqotlar hamda autentik baholash bo'yicha yondashuvlar qiyosiy tahlil qilindi. Tahlil natijasida summativ baholashning faqat yakuniy natijani qayd etuvchi vosita emas, balki topshiriq konstruksiyasi, mezonlar aniqligi, dalillashga asoslangan javob formati va qisqa reflektiv izoh bilan boyitilgan taqdirda rivojlantiruvchi salohiyatga ham ega ekani asoslandi. Takomillashtirilgan metodika kritik fikrlash kompetensiyasini muammoni aniqlash, axborotni tahlil qilish, dalilni tanlash, xulosa chiqarish, qarorni asoslash va o'z fikrini qayta ko'rib chiqish kabi tarkibiy qismlar orqali baholashni nazarda tutadi. Maqolada summativ topshiriqlarni qayta loyihalash modeli, topshiriq turlari va baholash indikatorlari o'rtasidagi muvofiqlik, shuningdek, o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini uyg'unlashtiruvchi bosqichli metodika tavsiflandi. Olingan metodik natijalar umumiy o'rta ta'lim amaliyotida fanlar kesimida qo'llashga mos bo'lib, summativ baholashni reproduktiv nazorat shaklidan kompetensiyaga yo'naltirilgan baholash tizimiga yaqinlashtiradi.*

Kalit so'zlar: *summativ baholash, kritik fikrlash, kompetensiya, autentik topshiriq, analitik rubrika, dalillash, yuqori darajali tafakkur, baholash mezonlari, refleksiya, metodik model.*

KIRISH

Ta'lim sifatini baholashga doir zamonaviy yondashuvlarda o'quvchining eslab qolgan ma'lumoti emas, balki o'rganilgan bilimni yangi vaziyatga ko'chirish, dalillarni tanlashi, farqli pozitsiyalarni qiyoslashi va asoslangan xulosa chiqarishi markaziy o'ringa chiqmoqda. OECDning kritik fikrlashga oid konseptual yondashuvida mazkur kompetensiya muammoni hal etish, qaror qabul qilish va yangi tushunchalarni o'zlashtirish bilan bog'liq yuqori darajali kognitiv jarayon sifatida talqin qilinadi [1]. UNESCO ham sifatli ta'lim monitoringida baholashning faqat nazorat emas, balki ta'lim natijalarining mazmunini aniqlashtiruvchi, o'qitish strategiyasini takomillashtiruvchi va murakkab ko'nikmalarni ko'rinadigan holga keltiruvchi mexanizm ekanini ta'kidlaydi [2]. Demak, summativ baholashni reproduktiv savollar yig'indisi sifatida emas, balki o'quvchining fikrlash faoliyatini ochib beruvchi tizim sifatida qayta ko'rish zarurati mavjud.

Maktab amaliyotida uchraydigan asosiy muammo shundan iboratki, summativ baholash ko'pincha mavzu yakunida to'g'ri javobni tanlash yoki qisqa qayta aytib berishga yo'naltiriladi. Bunday yondashuv o'quv natijasini tez qayd etadi, biroq o'quvchining qanday fikrlagani, qaysi dalilga tayangani, qarorga qanday kelgani va o'z xulosasini qayta ko'rib chiqishga qodir-qodir emasligini ochmaydi. Brookhart, Stobaugh, Facione va boshqa tadqiqotchilar baholash topshiriqlari yuqori darajali tafakkurga xizmat qilishi uchun ularda tahlil, dalillash, muqobil yechimlar va mezonli qaror komponentlari bo'lishi kerakligini ko'rsatadi [4; 5; 6]. So'nggi tadqiqotlar ham autentik baholash, rubrikalar va ko'nikmaga yo'naltirilgan topshiriqlar 21-asr kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim o'rin tutishini tasdiqlaydi [7; 8].

Mazkur maqolaning maqsadi summativ baholash sharoitida o'quvchilarning kritik fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishdan iborat. Maqolaning ilmiy yangiligi summativ baholashning rivojlantiruvchi salohiyatini topshiriq konstruksiyasi, indikatorlar, baholash dalillari va qisqa reflektiv komponentni bir tizimga keltirish orqali izohlashidir. Tadqiqot savoli quyidagicha qo'yildi: summativ baholash topshiriqlari qanday metodik shartlarda o'quvchining kritik fikrlash kompetensiyasini baholash bilan birga rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

METODLAR

Tadqiqot nazariy-metodik yo'nalishda olib borildi. Ish jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy-pedagogik tahlil, strukturaviy-funksional modellashtirish va ekspert umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tahlil korpusiga kritik fikrlash, yuqori darajali tafakkur, autentik baholash, summativ va maktabga asoslangan baholash bo'yicha 2010–2025 yillarda e'lon qilingan manbalar kiritildi. Asosiy e'tibor o'quvchi fikrlash faoliyatini ko'rinadigan qilib beradigan indikatorlar, topshiriq turlari, rubrikalar va baholash dalillariga qaratildi [1; 4; 7; 11].

Analitik birlik sifatida to'rtta unsur ajratildi: o'quv natijasining fe'l bilan ifodalangan operatsion tavsifi, topshiriqning kognitiv talabi, javobni baholash mezonini hamda o'quvchi tomonidan namoyon qilinadigan dalil turi. Mazkur model kritik fikrlash kompetensiyasini faqat umumiy sifat emas, balki kuzatiladigan va baholanadigan ko'rsatkichlar majmui sifatida ko'rishga imkon berdi. Facione konsepsiyasida talqin, tahlil, baholash, inferensiya va o'zini boshqarish kabi komponentlar alohida ko'rsatilgan bo'lsa, maktab amaliyoti uchun ular muammoni anglash, axborotni saralash, dalil keltirish, xulosa chiqarish va reflektiv qayta baholash tarzida metodik jihatdan moslashtirildi [5].

Maqolada empirik tajriba-sinov natijalari emas, balki summativ baholashni metodik qayta loyihalash natijasida ishlab chiqilgan model tavsiflanadi. Shuning uchun natijalar bo'limida takomillashtirilgan metodikaning tarkibi, bosqichlari, baholash indikatorlari va amaliy joriy etish mexanizmlari yoritildi. Bunday yondashuv o'qituvchiga dars mavzusi, fan turi va yosh xususiyatidan qat'i nazar, summativ baholashni kompetensiyaga yo'naltirilgan usulda tashkil etish uchun universal asos yaratadi.

NATIJALAR

Tahlil summativ baholashning rivojlantiruvchi funksiyasi to'rtta metodik shart bajarilganda kuchayishini ko'rsatdi. Birinchi shart, o'quv natijalari bilish mazmuni emas, amaliy fikrlash amallari orqali ifodalanishi kerak. Ikkinchi shart, summativ topshiriqlar faqat yopiq testdan iborat bo'lmasdan, muammoli vaziyat, qiyoslash, dalillash va qaror tanlashni talab qiladigan ochiq yoki yarim ochiq formatlarni ham qamrab olishi lozim. Uchinchi shart, baholash mezonlari oldindan aniq va kuzatiladigan indikatorlar shaklida berilishi kerak. To'rtinchi shart, summativ baholash yakunida o'quvchi kamida qisqa reflektiv izoh berishi yoki o'z tanlovini asoslab yozishi zarur. Ana shu to'rtta shart summativ baholashni faqat natijani qayd etish vositasidan fikrlashni faollashtiruvchi jarayonga aylantiradi.

Takomillashtirilgan metodikada kritik fikrlash kompetensiyasi besh tarkibiy ko'rsatkich asosida baholanadi: muammoni ajratish, axborotni tahlil qilish, dalilni tanlash, xulosa chiqarish va reflektiv qayta baholash. Har bir ko'rsatkich uchun topshiriq turi va baholash dalili moslashtirildi. Tavsiya etiladigan nisbat bo'yicha summativ ish tarkibida yopiq turdagi topshiriqlar 30–40 foizdan oshmasligi, ochiq, yarim ochiq va keys asosidagi topshiriqlar esa asosiy ulushni egallashi lozim. Bunday nisbat o'quvchining tayyor javobni topishidan ko'ra fikr yuritishini, tanlangan dalilga tayanishini va xulosasini asoslashini kuchaytiradi.

1-jadval. Summativ topshiriq turlari va kritik fikrlash indikatorlari o'rtasidagi muvofiqlik

Summativ topshiriq turi	Ustuvor aqliy amal	Baholanuvchi indikator	Baholash dalili
Muammoli vaziyatli qisqa javob	Muammoni aniqlash va faraz qilish	Asosiy masalani ajratadi, sababni ko'rsatadi	2–3 asoslangan fikr
Ikki manbani qiyoslash	Tahlil va solishtirish	O'xshashlik, farq va ishonchlilikni belgilaydi	Qiyosiy jadval yoki yozma izoh
Dalillashga asoslangan ochiq savol	Argumentatsiya	Da'vo, dalil va xulosani bog'laydi	5–7 gapli asoslangan javob
Keys vazifasi	Qaror qabul qilish	Variantlarni baholaydi va maqbulini tanlaydi	Mezon asosidagi yechim
Xatoni topish va tuzatish	Evaluatsiya	Mantiqiy xatoni ko'rsatadi va tuzatadi	Izohli tuzatish
Refleksiv mini-izoh	Qayta baholash	O'z qarorining kuchli va zaif tomonini ko'rsatadi	2–4 gapli refleksiya

Jadvaldan ko‘rinadiki, kritik fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladigan summativ topshiriqlar yagona format bilan cheklanmaydi. Ularda o‘quvchining fikr yuritish yo‘li, dalil tanlash mantig‘i va xulosaning asoslanganlik darajasi baholanadi. Demak, yakuniy baholash materialida bir nechta turdagi topshiriqlarni kombinatsiyalash zarur. Bu yondashuv ayniqsa til, tabiiy fanlar, tarix, biologiya va tarbiya yo‘nalishidagi fanlarda samarali bo‘lib, murakkab javobni qisqa test bilan almashtirib yuborish xavfini kamaytiradi.

Natijalarning ikkinchi yo‘nalishi sifatida summativ baholashni tashkil etishning bosqichli metodikasi ishlab chiqildi. Mazkur metodikada o‘qituvchi va o‘quvchi faoliyati bir-biridan ajratilmaydi. O‘qituvchi maqsad va mezonni loyihalasa, o‘quvchi baholash jarayonida tanlov, izoh, dalillash va o‘zini tahlil qilish orqali faol ishtirok etadi. Bu holat summativ baholashdagi passiv topshirish modelini kompetensiyaga yo‘naltirilgan faol bajarish modeliga o‘zgartiradi.

2-jadval. Kritik fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan summativ baholashning bosqichli metodikasi

Bosqich	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati	Kutiladigan natija
1. Maqsadlash	Kompetensiyani aniq indikatorlarga ajratadi, baholash mezonini e‘lon qiladi	Qaysi fikrlash amaliga e‘tibor berilishini anglaydi	Baholash talabi shaffoflashadi
2. Topshiriqni loyihalash	Muammoli, qiyosiy, dalillovchi va keys tipidagi savollarni tanlaydi	Ma‘lumotni tahlil qilishga tayyorlanadi	Reproduktiv javob ulushi kamayadi
3. Bajarish va baholash	Analitik rubrika asosida javobni tekshiradi	Javobini dalil, izoh va xulosa bilan quradi	Kritik fikrlashning kuzatiladigan dalillari paydo bo‘ladi
4. Qisqa refleksiya	Eng ko‘p uchragan xatolar va kuchli jihatlarni umumlashtiradi	O‘z yechimini qayta ko‘rib chiqadi	Baholash rivojlantiruvchi ta‘sir kasb etadi

Takomillashtirilgan metodika uchun analitik rubrikaning to‘rt darajali varianti tavsiya qilindi. Yuqori darajada o‘quvchi muammoni aniq ajratadi, dalillarni saralaydi, qarama-qarshi fikrni hisobga oladi va mantiqan yakunlangan xulosaga keladi. Yetarli darajada asos mavjud, biroq dalillarning tanlanishi yoki xulosaning aniqligida ayrim bo‘shliqlar kuzatiladi. O‘rta darajada javobda tahlil unsurlari mavjud bo‘lsa-da, u yetarli darajada dalillanmaydi. Boshlang‘ich darajada esa javob ko‘proq qayta aytish xarakterida bo‘lib, mustaqil fikrlash dalili kam namoyon bo‘ladi. Ana shu tavsiflar o‘qituvchiga bahoni izchil qo‘yish, o‘quvchiga esa nimani rivojlantirish kerakligini ko‘rsatish imkonini beradi.

MUHOKAMA

Taklif etilgan metodika bir necha ilmiy yo'nalishlar bilan uyg'unlashadi. Brookhart yuqori darajali tafakkurni baholashda savolning shakli emas, balki unda talab etiladigan aqliy amal hal qiluvchi omil ekanini ko'rsatadi [4]. Stobaugh esa maktab ta'limida real kontekstli vaziyatlar, vizual materiallar, iqtiboslar va fanlararo topshiriqlar orqali kritik fikrlashni baholash mumkinligini amaliy misollar bilan asoslaydi [6]. Facione va Liu ham kritik fikrlashni baholashda umumiy taassurotga emas, aniq ko'rsatkichlar va baholash dalillariga tayanish kerakligini ta'kidlaydi [5; 11]. Mazkur maqoladagi metodika aynan shu ilmiy qarashlarni summativ baholashning maktab amaliyotiga moslashtirilgan modeli sifatida talqin qiladi.

So'nggi yillarda autentik baholash, rubrikalar va maktabga asoslangan baholash bo'yicha olib borilgan ishlar ham fikrlashga yo'naltirilgan topshiriqlarning natijadorligini ko'rsatmoqda. Vlachopoulos va Makri autentik baholash 21-asr ko'nikmalarini shakllantirishda alohida o'rin tutishini qayd etadi [7]. Aslan va Aybek kritik fikrlashni baholash uchun ishonchli va amal qiladigan rubrika ishlab chiqish mumkinligini namoyish etgan [8]. Azid va hamkorlari maktabga asoslangan baholashda yuqori darajali tafakkur savollari ulushi ortganda o'qituvchining pedagogik strategiyasi ham yangilanishini ko'rsatadi [9]. Muzaffar va Akhtar esa boshlang'ich maktab bosqichidayoq kritik fikrlashni o'lchash mezonlari va topshiriqlarini qayta ko'rib chiqish zarurligini ta'kidlaydi [10]. Ana shu natijalar summativ baholashni faqat reyting qo'yish vositasi deb emas, balki tafakkur kompetensiyasini ko'rinadigan qiluvchi mexanizm deb tushunish lozimligini tasdiqlaydi.

Biroq metodikani joriy etishda qator cheklovlar mavjud. Birinchidan, o'qituvchining baholash savodxonligi yetarli bo'lmasa, murakkab topshiriq ham yana reproduktiv tekshiruvga aylanib qoladi. Ikkinchidan, katta sinfda ochiq javoblarni tekshirish ko'proq vaqt talab qiladi. Uchinchidan, rubrika indikatorlari haddan tashqari umumiy yozilsa, baholash ishonchliligi pasayadi. Shuning uchun summativ baholashni takomillashtirish faqat topshiriq matnini almashtirish bilan cheklanmaydi; u o'qituvchini rubrika tuzish, dalilga qarab baholash va qisqa rivojlantiruvchi izoh berishga o'rgatishni ham talab etadi. Raqamli platformalar, avtomatlashtirilgan javob yig'ish vositalari va namunaviy rubrikalar bu jarayonni yengillashtirishi mumkin, biroq yakuniy pedagogik qaror baribir o'qituvchining metodik kompetensiyasiga tayanadi.

Mazkur maqolaning cheklovi shundaki, unda taklif etilgan metodika asosan nazariy tahlil va modellashtirish asosida ishlab chiqildi. Keyingi bosqichda turli fanlar, sinf darajalari va topshiriq formatlari kesimida tajriba-sinov ishlari o'tkazilib, indikatorlarning validligi va rubrikaning ishonchliligini empirik tekshirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunday izlanish summativ baholashning qaysi komponentlari kritik fikrlash rivojiga kuchliroq ta'sir qilishini yanada aniq ko'rsatib beradi.

XULOSA

Olib borilgan nazariy-metodik tahlil quyidagi xulosalarga olib keldi. Birinchidan, summativ baholash o'quvchining kritik fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishga zid emas. Uning rivojlantiruvchi ta'siri topshiriq konstruktsiyasi, mezonlar aniqligi, dalillash talabi va

refleksiv komponent bilan belgilanadi. Ikkinchidan, kritik fikrlashni baholash uchun summativ topshiriqlar muammoni ajratish, tahlil, dalil tanlash, qaror chiqarish va o'z fikrini qayta baholash kabi kuzatiladigan indikatorlarga tayanishi lozim. Uchinchidan, yopiq test topshiriqlariga tayanilgan summativ nazorat kompetensiyaning to'liq namoyon bo'lishini cheklaydi. Ochiq, yarim ochiq, keys va qiyosiy topshiriqlar ulushini oshirish o'quvchining mustaqil fikrlashini kuchaytiradi. To'rtinchidan, analitik rubrika summativ baholashning metodik markazi bo'lib, u baholashni izchil qiladi, o'quvchiga esa keyingi rivojlanish yo'nalishini ko'rsatadi. Beshinchidan, takomillashtirilgan metodika umumiy o'rta ta'lim fanlarida qo'llashga mos universal model sifatida xizmat qilishi mumkin, biroq uni samarali joriy etish o'qituvchining baholash savodxonligi va metodik tayyorgarligiga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Brookhart S. M. How to Assess Higher-Order Thinking Skills in Your Classroom. Alexandria, VA: ASCD, 2010.
2. Facione P. A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. ERIC No. ED315423. 1990.
3. Stobaugh R. Assessing Critical Thinking in Middle and High Schools: Meeting the Common Core. New York: Routledge, 2013.
4. Liu O. L., Frankel L., Roohr K. C. Assessing Critical Thinking in Higher Education: Current State and Directions for Next-Generation Assessment. ETS Research Report Series. 2014. No. RR-14-10.
5. Aslan S., Aybek B. Development of Critical-Thinking Skills Rubric within the Scope of Multicultural Education. Educational Process: International Journal. 2024. Vol. 13. No. 3. P. 139–158. doi:10.22521/edupij.2024.133.8.
6. Azid N., Ali R. M., El Khuluqo I., Purwanto S. E., Susanti E. N. Higher order thinking skills, school-based assessment and students' mathematics achievement: Understanding teachers' thoughts. International Journal of Evaluation and Research in Education. 2022. Vol. 11. No. 1. doi:10.11591/ijere.v11i1.22030.
7. Muzaffar M., Akhtar Z. Assessment of Primary School Students' Critical Thinking Skills Developed Through Curriculum. Qlantic Journal of Social Sciences. 2024. Vol. 5. No. 4. P. 323–328. doi:10.55737/qjss.v-iv.24267.
8. Vlachopoulos D., Makri A. A systematic literature review on authentic assessment in higher education: Best practices for the development of 21st century skills, and policy considerations. Studies in Educational Evaluation. 2024. Vol. 83. Art. 101425. doi:10.1016/j.stueduc.2024.101425.